

UNE RÉSIDENCE DE LA NOBLESSE GAULOISE. LE CAMP DE SAINT-SYMPHORIEN À PAULE (CÔTES-D'ARMOR), Yves Menez red., Documents d'archéologie française, 112, Paris 2021, 412 ss., 348 rycin w tekście.

Prezentowana publikacja to kolejny, 112, tom w renomowanej serii Documents d'archéologie française; odbiega ona jednak, podobnie jak tom poprzedni¹, od utrwalonych już przez wiele lat kanonów edytorskich, formatu, a także – wagi.

Treścią tomu jest prezentacja wyników badań archeologicznych w Paule (departament Côtes-d'Armor, Bretania), na stanowisku o nazwie „Le Camp de Saint-Symphorien” – osiedlu z drugiego okresu epoki żelaza² – odbiegającym, zdaniem Autorów, od innych znanych z Francji stanowisk z tego czasu. Początki osadnictwa wiążą się z istniejącym tam od połowy VI w. p.n.e. dużym gospodarstwem rolnym, które ewoluowało wraz z upływem czasu, stając się kolejno okazłą siedzibą o charakterze rezydencji, osiedlem ufortyfikowanym, a następnie małą aglomeracją, zajmującą w okresie największego rozwoju obszar około 30 ha. Zdaniem Autorów, zachodzi tu wyjątkowa możliwość przesłedenia przemian osadniczych na przestrzeni sześciuset lat; sugerują też oni, że użytkownikiem terenu był przez cały czas ten sam ród, należący do arystokracji galijskiej. W pracy przedstawiono szczegółowo wyniki wieloletnich badań tego wyjątkowego stanowiska, z uwzględnieniem wszystkich wyodrębnionych faz osadniczych; opracowanie zawiera też refleksje bardziej ogólne, odnoszące się do charakteru osadnictwa oraz stosunków społecznych na terenie Galii w okresie od III do I w. p.n.e., ze szczególnym uwzględnieniem siedzib tamtejszej arystokracji.

Do roku 1988, czyli do czasu podjęcia prac przy budowie drogi, które spowodowały konieczność interwencji archeologicznej (początkowo badań ratowniczych, a następnie regularnych badań wykopaliskowych, których wyniki przedstawiono w tomie), stanowisko w Paule – znane ze swych umocnień ziemnych i przyciągające uwagę już od XVII w. – było postrzegane tylko jako jedno z licznych stanowisk tego rodzaju na terenie Francji. Jednak już od początku badań wykopaliskowych zwrócono uwagę na jego wyjątkowość: czytelne w terenie elementy fortyfikacji, monumentalność założenia, ślady niemal ciągłego użytkowania terenu przez kilka stuleci. Badania pozwoliły na sprecyzowanie chronologii umocnień i powiązanie ich z okresem protohistorycznym.

Celem badań terenowych było rozpoznanie pełnego zarysu umocnień (głównie w postaci rowów obronnych) i przebadanie ich na całej powierzchni założenia. Na tej podstawie zamierzano m.in. stworzyć bazę danych dla osadnictwa z drugiego okresu epoki żelaza, z uwzględnieniem różnorodności obiektów, i zidentyfikować główne etapy procesów osadniczych.

---

¹ Por. H. Kowalewska-Marszałek (rec.), *Monographie de la grotte Chauvet-Pont d'Arc, 1, Atlas de la grotte Chauvet-Pont d'Arc*, J.-J. Delannoy, J.-M. Geneste red., Documents d'archéologie française, 111, Paris 2020, [w:] „Archeologia Polski”, 66: 2021, s. 301–308.

² Odpowiada on okresowi lateńskiego i jest datowany na lata od 450 r. p.n.e. do początku n.e.; por. J. Guilaine, *Systèmes chronologiques et séquences culturelles des civilisations néolithiques et protohistoriques de la France*, [w:] *La préhistoire française*, 2, J. Guilaine red., Paris 1976, s. 17–23.

Godna podkreślenia jest metodyka prac badawczych na tym stanowisku – trudnym i o niezwykle złożonej strukturze – a zwłaszcza spójność metod stosowanych w trakcie prac terenowych, umiejętne godzenie eksploracji szczegółowej i działań z użyciem sprzętu mechanicznego, wykorzystanie systemu informacji geograficznej SIG³ przy wykonywaniu planów i analizie nawarstwień, z uwzględnieniem ich złożonego kontekstu. Stosowano też prospekcję lotniczą i z użyciem LIDAR-u; za ich pomocą odkryto m.in. kolejne założenia na planie prostokąta, usytuowane w odległości około 200 m na E od centralnej części stanowiska.

Zasadniczym problemem metodycznym na etapie prac terenowych była wielkość badanego stanowiska: odkryto tam łącznie około 1,60 km (!) rowów, niekiedy o znacznej szerokości (do 11 m) i głębokości (do 4,5 m), co komplikowało wszelkie działania, powodując np. konieczność zabezpieczenia profili i trudności w usuwaniu ziemi z wypełniisk.

W ciągu 20 lat prac terenowych (w okresie 1988–2006 oraz w 2010 r.), początkowo badań ratowniczych, a następnie regularnych prac wykopaliskowych, przebadano 51 500 m² (tj. około 75%) powierzchni głównego stanowiska, uzyskując wgląd w sześćset lat ciągłego osadnictwa na tym terenie: od czasu założenia tam pierwszego gospodarstwa około 550 r. p.n.e. do chwili opuszczenia tego miejsca około 15 r. p.n.e., niedługo po podboju Galii przez Cezara. Przebadano łącznie 1153 m rowów i rowków, 1348 dołków posłupowych, 116 obiektów zagłębionych o rozmaitym przeznaczeniu (m.in. studnie, kamieniołomy, piece, paleniska, jamy gospodarcze, piwniczki). Wyodrębniono pięć zespołów osadowych: największy – centralny (nr 1) oraz cztery mniejsze (nr 2–5) – peryferyjne, usytuowane na E, S i na SW od niego. Z zespołu centralnego pozyskano łącznie ponad 35 tys. fragmentów ceramiki galijskiej oraz ponad 7400 fragmentów amfor i ponad tysiąc ułamków naczyń z okresu gallo-rzymskiego, a także: 25 przęślików, 4 fragmenty przedmiotów szklanych, 19 fragmentów okazów wykonanych z lignitu, ponad 600 – z żelaza, 1 – ze złota, 9 – z innych metali (w tym jedną monetę), 415 fragmentów przedmiotów kamiennych, 81 fragmentów tygli, 44 – pojemników na sól; zebrano także prawie 34 kg węgla drzewnego, ponad 180 kg polepy (m.in. ze ścianek pieców), szczątki kostne o wadze około 10 kg, ponad 80 kg żużla. Wśród znalezisk z zespołów peryferyjnych znalazło się proporcjonalnie więcej ceramiki z okresu gallo-rzymskiego (4154 fragmenty) i aż 121 kg żużla, liczniejsze były też ułamki przedmiotów szklanych (25 fragmentów) oraz monety (ponad 60 sztuk).

Obfitość pozyskanych w trakcie badań informacji spowodowała konieczność utworzenia obszernej bazy danych, powiązanej z systemem informacji geograficznej SIG, co okazało się bardzo użyteczne, zwłaszcza dla analizy przestrzennej znalezisk.

Długi czas trwania badań wynikał z rozległości obszaru zajmowanego przez osadnictwo protohistoryczne oraz z intensywności użytkowania terenu. Również dużo czasu zajęło przygotowanie publikacji: były to zarówno prace o charakterze analitycznym, jak też (o czym pisze we *Wstępie* Yves Menez) okres niezbędnej refleksji, umożliwiający stopniowe dojrzewanie sposobu postrzegania całości i formułowanie wiarygodnych hipotez badawczych.

Prezentowany tom jest wynikiem działań zespołowych, koordynowanych przez Redaktora, a zarazem (od 1991 r.) kierownika badań, Y. Meneza, ale prowadzonych z udziałem i przy zaangażowaniu licznej grupy badaczy (tak w terenie, jak i na etapie prac gabinetowych) – specjalistów w zakresie analiz ceramiki, wytworów kamiennych, szklanych, metalowych i wykonanych z innych surowców, analiz drewna, węgla drzewnych oraz gleb, a także badaczy zajmujących się pochówkami, numizmatyką i rzeźbą antyczną.

Redaktor, Yves Menez, jest archeologiem – specjalistą w zakresie epoki żelaza we Francji zachodniej, związanym z uniwersytetami w Rennes, Nantes i Maine, z Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) – ale także, co szczególnie ważne w tym przypadku, jest inży-

³ Système d'Information Géographique (SIG), w Polsce znany pod nazwą GIS (wg terminologii angielskiej: Geographic Information System).

nierem budownictwa. Kierował badaniami w Paule w latach 1991–2008, a prezentowana publikacja została przygotowana na podstawie jego dysertacji doktorskiej, obronionej w 2009 roku w Paryżu. Dał się on już wcześniej poznać jako osoba kompetentna, podobnie jak i kierowany przez niego zespół badaczy z ośrodka uniwersyteckiego w Rennes – ich zasługi podkreślone zostały w *Przedmowie*. Należy on – jak sam przyznaje – do tych, którzy preferują badania całościowe i gruntowne, wymagające znacznego nakładu sił i czasu, ale umożliwiające przygotowanie publikacji dobrze i szczegółowo udokumentowanej. Jego badania, zarówno stanowiska w Paule, jak i innego – w Plouër-sur-Rance⁴ – wpisują się w tę perspektywę.

Współtwórcami publikacji są 24 osoby, przede wszystkim archeolodzy zajmujący się epoką żelaza (B. Armbruster, C. Barbau, K. Chanson, F. Laubenheimer, J. Le Gall, Th. Lorho, M. Nordez), znawczynie amfor (S. Le Forestier), badacze praktyk funeralnych (A. Villard-Le-Tiec), osadnictwa i fortyfikacji (P. Naas), specjaliści w zakresie traseologii (C. Hamon), archeozoologii (A. Baudry), archeometalurgii (M. Berranger, M. Blet-Lemarquand), analiz drewna (A. Dietrich) i dawnych technik (S. Coadic), a także numizmatycy (P.-A. Besombes, V. Drost), historycy (G. Aubin, W. Van Andrings), chemicy (E. Dierstein, B. Gratuze) oraz fizyk (M. Pernot). W zespole znalazła się także studentka archeologii (H. Le Nagard).

Praca składa się z 12 rozdziałów, poprzedzonych *Przedmową*, której autorem jest O. Buchsen-schutz, oraz *Wstępem* (autor: Y. Menez), a także prezentacją zespołu autorskiego (poszczególne rozdziały nie są na ogół sygnowane indywidualnie). Kończy ją *Aneks (Nouvelle étude du „pendentif” en or de Paule [Nowe badania złotej „zawieszki” z Paule])* oraz wykaz źródeł i literatury.

Konstrukcja pracy nawiązuje do ustalonego przez badaczy cyklu przemian osadniczych: sześciu wyodrębnionym fazom użytkowania osiedla odpowiada sześć kolejnych rozdziałów (od 2 do 7); każdy z nich prezentuje struktury należące do danej fazy. Pominięte zostały pozostałości o nieustalonej chronologii, jak np. dołki posłupowe (stanowiące około 13% obiektów).

Wszystkie rozdziały mają identyczną konstrukcję wewnętrzną; każdy z nich otwiera obszernie streszczenie w językach: francuskim i angielskim; dwujęzyczne są również legendy i podpisy rycin. W partiach tekstowych zastosowano podział na podrozdziały; ich tytuły wyodrębniono również graficznie. Teksty zostały dopełnione ilustracjami, które stanowią znaczące (także objętościowo) części poszczególnych rozdziałów. W odróżnieniu od większości wcześniejszych tomów tej serii wydawniczej, ryciny oraz tabele nie zostały włamane w tekst, ale umieszczone łącznie na końcu każdego rozdziału. Znalazły się tam zarówno plany, na których zaznaczono struktury odnoszące się do danej fazy, a także rekonstrukcje – wizualizacje tychże struktur (wykonane przez Laurence Stefanon z Atelier Art Graphique et Patrimoine, specjalizującego się w wizualizacjach 3D). Te ostatnie powinny, zdaniem Autorów, ułatwić zrozumienie przedstawianych hipotez badawczych. Równie obszernie, a zarazem precyzyjnie, zilustrowano rozdziały poświęcone analizom zabytków ruchomych, architekturze oraz kontekstom przestrzennym stanowiska.

Na podkreślenie zasługuje nie tylko staranny dobór rycin i ich walory estetyczne, ale także ich powtarzalny, bardzo przemyślany i logiczny układ, odwzorowujący tok przekazu tekstowego (od ogółu do szczegółu, od dokumentacji terenowej do rekonstrukcji). Trzeba też zauważyć zastosowanie jednolitej, spójnej konwencji prezentacji, w tym kodu wizualnego dla poszczególnych grup obiektów, bogactwo środków wyrazu (np. „odnośniki” do planów szczegółowych w postaci licznych planików sytuacyjnych). Wszystko to sprawia, że ryciny zyskują w tej publikacji szczególnie rolę i stanowią, wraz z podpisami (często rozbudowanymi), integralną część wyводу.

Całość składa się na spójną, szczegółową rekonstrukcję historii stanowiska: dzieje adaptacji do otoczenia jednego z rodów arystokracji lokalnej, należącej do grona właścicieli ziemskich. Zajęcia rolnicze mieszkańców, kwestie przechowywania żywności, podejmowanie działań obron-

⁴ Y. M e n e z, *Une ferme de l'Armorique gauloise: Le Boisanne à Plouër-sur-Rance (Côtes d'Armor)*, Documents d'archéologie française, 58, Paris 1996.

nych, załączki rzemiosła – wszystkie te czynniki modyfikowały kolejno zarówno charakter zabudowy, jak i jej organizację przestrzenną, na co zwracają uwagę Autorzy. Podjęli oni ponadto próbę wyjaśnienia niektórych procesów społecznych: roli rodziny, powiązań rodowych, itp. Za konieczne uznali też poszerzenie kontekstu analizowanych zjawisk poprzez sięgnięcie do przykładów z innych rejonów Galii belgijskiej i celtyckiej, a także z terenów ościennych.

Prezentowana praca jest, z woli Autorów, przeznaczona nie tylko dla wąskiego grona specjalistów, ale także dla „przeciętnego odbiorcy”, stąd dbałość o zrozumiały dla wszystkich język, przystępny i żywy, nadający wywodom lekkości.

W Rozdziale 1: *Le cadre d'intervention* (s. 19–30), przedstawiono aspekty i cele badań wykopaliskowych, metodykę prac terenowych, zasady analizy danych i sposób prezentacji wyników badań.

Jak wspomniano wyżej, w Paule stwierdzono obecność rozległego kompleksu osadniczego, z pozostałościami struktur widocznych nadal w rzeźbie terenu: dwóch nasypów kopców (pochodzących z epoki brązu) i odcinka wału obronnego. W trakcie badań terenowych zadokumentowano obecność licznych rowów, jam i dołków posłupowych – reliktywów nie istniejących już budowli, ogrodzeń i konstrukcji obronnych. Duże zagęszczenie tych obiektów i ich nakładanie się stwarzało trudności ich wyodrębnienia w terenie, jednak – paradoksalnie – ta właśnie obfitość umożliwiła także, zdaniem Autorów, zrekonstruowanie kolejnych etapów osadnictwa oraz ustalenie chronologii względnej poszczególnych struktur. Prace analityczne obejmowały trzy etapy działań: 1. identyfikację zespołów architektonicznych na podstawie ich zarysów, 2. ustalenie chronologii względnej poszczególnych etapów osadnictwa, 3. przeanalizowanie ogółu zabytków ruchomych, określenie ich pozycji chronologicznej i relacji (*terminus ante quem*, *terminus post quem*) do kolejnych faz osadniczych. Wielkość niektórych dołków posłupowych, a także głębokość ich posadowienia, pozwoliły dopatrywać się w niektórych przypadkach obecności budowli piętrowych – jest to, zdaniem Autorów, kolejne nieoczekiwane zjawisko w architekturze tego okresu na terenie Galii.

Odsłonięte w trakcie badań pozostałości osadnicze to przede wszystkim ślady konstrukcji drewniano-ziemnych, widoczne głównie w podłożu. Okazały się one silnie zdegradowane, zarówno z powodu zastosowanych materiałów budowlanych, jak i wskutek erozji związanej z długotrwałym użytkowaniem rolniczym tego terenu; nie należą zatem do zbyt spektakularnych. Dlatego też bardzo istotne stało się podjęcie próby ich rekonstrukcji poprzez wizualizację, w nawiązaniu do numerycznego modelu terenu.

W Rozdziale 2 (s. 31–75): *De 550 à 300 av. J.-C., le premier domaine familial (phase 1)*, omówiono zagadnienia dotyczące najwcześniejszych reliktywów osadnictwa na stanowisku. Należą do nich pozostałości osady ze środkowego okresu epoki brązu, ze śladami domostw o konstrukcji słupowej, oraz relikty cmentarzyska z epoki brązu w postaci dwóch nasypów kopców o kolistym zarysie. Poprzedzały one założenie osiedla z epoki żelaza, które jest głównym przedmiotem rozważań.

Z najstarszą fazą tego osiedla wiążą się ślady zagrody o nieregularnie kolistym lub kolisto-owalnym kształcie, z hipotetycznym domostwem słupowym o prostokątnym zarysie. Domostwo wraz z obejściem tworzyło założenie o wymiarach około 30 × 23 m i było usytuowane w obrębie większego obszaru (o powierzchni około 9000 m²) otoczonego ze wszystkich stron ciągłym rowem o V-kształtnym przekroju poprzecznym, z głównym wejściem od strony E. Dodatkowe zabezpieczenie obiektu mieszkalnego stanowił drugi rów, krótszy i mniejszy, usytuowany po stronie N i E założenia. Cały ten obszar, wraz z otaczającym go pasem terenu o szerokości około 30 m (o powierzchni około 4000 m²), otoczony był ponadto, od strony N i W, kolejnym rowem zewnętrznym, o półkolistym zarysie. Zachowana głębokość rowów wynosiła około 1,0–2,5 m. Po zewnętrznej stronie rowów znajdował się wał ziemny; zachowały się jego odcinki o wysokości 1,10–1,20 m. Narożniki wału wzmocniono konstrukcjami kamiennymi; kamień pochodził z lokalnego kamieniołomu znajdującego się w obrębie obszaru otoczonego rowami.

Hipotetyczna budowla mieszkalna, o wymiarach około 16×26 m, wyznaczona przez rowek fundamentowy ze śladami słupów o układzie liniowym (prawdopodobnie pozostałości ściany wschodniej i południowej), zajmowała powierzchnię około 410 m^2 ; wysokość konstrukcji szacowana jest na około 11 m. Zachowało się palenisko oraz resztki pieca, oddzielone od reszty pomieszczeń rodzajem przegrody. Z budowlą tą związane były także obiekty podziemne: piwnica oraz cysterna na wodę, służąca do zbierania wody z opadów, jej filtrowania i przechowywania. Wyróżniono też cztery systemy konstrukcji podziemnych; trzy z nich były dostępne z wnętrza budowli, czwarta usytuowana była pod dziedzińcem.

Drugą, znacznie mniejszą budowlę (o powierzchni około 11 m^2), odkryto w odległości około 20 m na N od poprzedniej.

Dodatkowe pomieszczenia, częściowo zagłębione w ziemię, usytuowane były w pobliżu odcinka N rowu. Jedno z nich, prawdopodobnie przykryte strzechą, interpretowane jest jako pracownia tkacka z pionowymi warsztatami tkackimi. Inne, o konstrukcji kamienno-ziemnej, służyły zapewne do przechowywania świeżych produktów żywnościowych (nabiału lub napojów) wymagających stałej, dość niskiej temperatury. Były one wyposażone w system drenażu, umożliwiającą odprowadzanie nadmiaru wilgoci.

W części S obszaru otoczonego rowem wewnętrznym natrafiono na ślady orki, co wskazuje na przeznaczenie ogrodnicze lub rolnicze tej części osiedla.

Z pierwszą fazą osadniczą związane były dwa niewielkie kompleksy funeralne. Jeden, usytuowany na E od strefy mieszkalnej (przestrzeni otoczonej rowami), to niewielkie założenie na planie kwadratu (o wymiarach 27×27 m), otoczone palisadą o dość znacznej (prawdopodobnie ponad 2-metrowej) wysokości. W jego obrębie znalazły się dwa pochówki szkieletowe oraz 18 ciałopalnych, jama zawierająca przepalone szczątki kostne i fragmenty naczyń, a także dwie stele kamienne. Prawdopodobnie istniał tam też nasyp ziemny o kolistym zarysie. Drugi kompleks tego rodzaju znajdował się w odległości około 80 m na S od strefy mieszkalnej i zawierał 15 urn (typowych dla V w. p.n.e.) oraz prawdopodobnie jeden pochówek szkieletowy, a także trzy jamy ze spalonymi szczątkami kostnymi. Prawdopodobnie z tym założeniem wiążą się także trzy stele granitowe, znalezione na wtórnym złożu (w strefie mieszkalnej).

Pierwsza faza osadnictwa miała, zdaniem Autorów, charakter osiedla jednodworczego – rodzinnego; jej początki przypadały na 2 poł. VI w. p.n.e., na co wskazuje chronologia zabytków ruchomych. W ciągu kolejnych dwóch stuleci miała miejsce ewolucja całego założenia, zarówno budowli mieszkalnej, jak i obiektów towarzyszących. Kres tego etapu stanowiło zburzenie istniejących konstrukcji i przygotowanie terenu pod wzniesienie nowych oraz wykonanie nowego dojazdu (od strony W). Był to, jak uważają Autorzy, wynik decyzji podjętej przez ówczesnych mieszkańców osiedla.

Pozostałości drugiej fazy osadniczej przedstawiono w Rozdziale 3 (s. 77–98): *De 300 à 250 av. J.-C., la résidence monumentale (phase 2)*. Nastąpiła wówczas całkowita przebudowa osiedla i zmiana jego organizacji przestrzennej. Istniejące wcześniej obiekty zostały rozebrane niemal całkowicie; zachowano tylko obwarowania zewnętrzne (wał wraz z rowem, rozbudowanym po stronie S osiedla), kamieniołom, a także niektóre partie rowu wewnętrznego. W miejsce usuniętych obiektów powstały nowe: dwa odrębne założenia otoczone ciągłymi rowami, każde na planie kwadratu, z jednym bokiem wspólnym: zachodnie, interpretowane jako część rezydencjonalna (z budowlą mieszkalną i dziedzińcem), z rowem o głębokości 2,20–3,00 m i z dwiema czworobocznymi wieżami (o boku około 3 m) w narożnikach NE i SE, oraz wschodnie – rodzaj dziedzińca zewnętrznego, z wejściem od strony E, otoczonego rowem o głębokości nie przekraczającej 1,60 m. Zbudowano też nową drogę dojazdową na S od obu dziedzińców, ale w obrębie przestrzeni zamkniętej rowem zewnętrznym.

Budowla mieszkalna (o wymiarach $13,75 \times 7,5$ m, tj. 103 m^2 powierzchni), prawdopodobnie piętrowa, została usytuowana w części NW założenia zachodniego. Druga budowla przylegała do

odcinka N rowu. W pobliżu odcinka S rowu znajdowała się cysterna na wodę (o kubaturze około 20 m³). Podobnie jak w fazie poprzedniej, budowlom naziemnym towarzyszył rozbudowany system pomieszczeń podziemnych o łącznej długości dochodzącej do 25 m; w kilku przypadkach były one dostępne od strony fosy.

Część zachodnia (rezydencjonalna) podlegała wielokrotnej przebudowie w kolejnych etapach użytkowania osiedla, natomiast część wschodnia przetrwała do końca w niemal nie zmienionym kształcie, co utrudnia lub uniemożliwia datowanie jej poszczególnych elementów. Autorzy interpretują ten fakt jako wyraz ważnych przemian w charakterze osadnictwa i modyfikacji siedliska, polegających na oddzieleniu części mieszkalnej *sensu stricto* od pomieszczeń gospodarczych i pomocniczych (zgrupowanych w obrębie dziedzińca zewnętrznego). Podkreślają też zauważalną hierarchizację obu elementów składowych i „monumentalizację” pierwszego z nich. Całość założenia datowana jest na 1 poł. III w. p.n.e.

Rozdział 4 (s. 99–110): *De 250 à 175 av. J.-C., la résidence fortifiée (phase 3)*, zawiera omówienie kolejnej fazy osadniczej. Zdaniem Autorów, widoczny wcześniej monumentalny charakter części mieszkalnej całego założenia został wówczas jeszcze bardziej podkreślony dzięki otoczeniu jej dodatkowym, drugim wałem oraz kolejnym rowem o głębokości dochodzącej miejscami do 4,30 m. Wzmocniono także istniejące już wcześniej wieże, które zostały podwyższone o dodatkową kondygnację. Natomiast zmiany w rejonie dziedzińca wschodniego dotyczyły jego oddzielenia od części zachodniej (mieszkalnej) oraz pogłębienia otaczającego go rowu do poziomu 4,50 m poniżej ówczesnej powierzchni terenu; rozbudowano też system wejść. Zdaniem Autorów, zasadniczym celem tych przemian było dążenie do wzmocnienia obronności całego osiedla.

W Rozdziale 5 (s. 111–148): *De 175 à 150 av. J.-C., l'incendie, la reconstruction et l'extension (phase 4)*, omówiono wyjątkowo krótką, bo obejmującą okres zaledwie 25 lat, czwartą fazę osadniczą. Jej początek wyznacza pożar, który zniszczył większą część wcześniejszej zabudowy. Poświadczają go liczne znaleziska zabytków ruchomych ze śladami spalenizny (około ¼ wszystkich), przede wszystkim ułamki naczyń oraz grudy przepalanej gliny. Wydarzenie to zapoczątkowało okres odbudowy, polegającej na wzniesieniu nowej budowli mieszkalnej, prawdopodobnie również piętrowej, o wymiarach 22 × 8 m, a także m.in. na zniwelowaniu i wyrównaniu głównego dziedzińca oraz powiększeniu jego powierzchni do około 5500 m². Stara cysterna na wodę została zastąpiona przez trzy nowe. Z tym okresem wiąże się także powiększenie strefy ufortyfikowanej poprzez budowę kolejnej linii umocnień, usytuowanych na S, N i E od poprzednich i w odległości 50–350 m od nich, zamykających obszar o powierzchni co najmniej 10 ha. Ta linia umocnień składała się z fosy o głębokości około 3 m, wyżłobionej w podłożu zbudowanym z łupku, oraz z wału o konstrukcji drewniano-ziemnej typu *Pföstenschlitzmaurer* (znanej również z innych stanowisk bretońskich), prawdopodobnie z bramą wejściową od strony S.

Zapewne w tym samym czasie wzniesiona została także, na S od „rezydencji”, duża (24 × 16 m), trzyczęściowa budowla, nakryta dachem z łupku, otaczająca z trzech stron lokalny dziedziniec; najprawdopodobniej służyła ona jako pomieszczenie dla zwierząt. Dwa dalsze założenia, również otoczone rowami, usytuowano poza główną partią osiedla, na E od niego. Pierwsze, niezbyt duże, z budowlą na planie kwadratu, prawdopodobnie pełniło funkcję spichlerza do przechowywania ziarna. Drugie założenie, większe i bardziej złożone, składało się z trzech obiektów o konstrukcji słupowej (dwa z nich, na planie prostokąta, nie znajdują bliższych analogii w omawianym kręgu kulturowym). Zdaniem Autorów, nie można wykluczyć, że również te obiekty były wykorzystywane w podobnym celu, tj. do przechowywania dużych zapasów żywności.

Piątej fazie funkcjonowania osiedla poświęcony został Rozdział 6 (s. 149–200): *De 150 à 20 av. J.-C., la naissance d'une agglomération (phase 5)*. Był to, zdaniem Autorów, czas powstania aglomeracji osadniczej (pozostającej pod kontrolą rezydencji), przy zachowaniu ogólnego charakteru wcześniejszej organizacji przestrzeni. W początkach tego okresu zasypano całkowicie rów oddzielający wcześniej część zachodnią od wschodniej, sytuując tam pracownię meta-

lurgiczną, zlikwidowaną następnie po upływie kilkudziesięciu lat (w 3 ćwierci II w. p.n.e.). Modyfikacje dotyczyły głównie przeróbek i napraw bądź uzupełnień systemu obronnego, zachowano natomiast jego dotychczasową strukturę, z podwójną linią rowów od strony W, uzupełnioną o dodatkowe odcinki (trzecią linię) po stronie S i W. Wzmocniono także wał zewnętrzny, który uzyskał szerokość 8 m i przypuszczalną wysokość około 3 m; jego pozostałości są do dziś widoczne w terenie. Natomiast niektóre odcinki dawnych rowów (po stronie N i S głównego dziedzińca) zastąpiono palisadą; palisady wykorzystano również do całkowitego ogrodzenia dziedzińca wschodniego i kompleksów zabudowań usytuowanych na E od głównej części osiedla.

Oprócz budowli mieszkalnych i obiektów o przeznaczeniu gospodarczym (np. piece, spichlerze) powstała wówczas także specyficzna konstrukcja naziemna, usytuowana w obrębie głównego dziedzińca: duża, o owalnym zarysie, z rodzajem portyku po jednej stronie, prawdopodobnie pozbawiona zadaszania. Jest ona interpretowana jako konstrukcja tymczasowa, prawdopodobnie miejsce okazjonalnych zgromadzeń (s. 155).

Do bardzo interesujących i unikatowych obiektów należą dwie studnie, wydrążone prawdopodobnie w tym okresie, a znajdujące się w obrębie dziedzińca głównego (zachodniego). Jedna z nich, o imponującej głębokości 18,33 m, była najprawdopodobniej zadaszona i zaopatrzona w urządzenie do czerpania wody. Była także powiązana z systemem wąskich rowków o układzie linearnym, wydrążonych w podłożu, służących prawdopodobnie do transportu wody do głównej budowli mieszkalnej (tj. na odległość około 40 m). Interesujące są szczegóły konstrukcyjne obiektu, zauważone i zadokumentowane przez badaczy, m.in. seria półkolistych wgłębień w ścianie studni, rozmieszczonych w odstępach co 0,40 m, tworzących pionową linię; umożliwiały one poruszanie się we wnętrzu obiektu, gdy zaszła taka potrzeba. Jak stwierdzono podczas eksploracji, dno studni było nadzwyczaj czyste, co wskazuje na jej staranne utrzymanie i zabezpieczenie od góry. Jedynymi „wtrętami” okazały się: liść ostrokrzewu, garść łupin orzechów laskowych oraz kilka orzechów całych, ale nie nadających się do konsumpcji (robaczywych). W wyższych partiach wypełniska obiektu natrafiono natomiast na dobrze zachowane elementy drewniane, wykonane z drewna dębowego i noszące ślady obróbki; są one interpretowane jako elementy konstrukcji służącej do czerpania wody, zdemontowanej i wrzuconej do studni po zakończeniu jej użytkowania. Znalezione także drewniane wiadro.

Druga studnia, wydrążona do głębokości 14,90 m, nie została dokończona: prace nad nią przerwano nieco ponad 1 m powyżej poziomu wodonośnego.

Oba obiekty, ze względu na ich głębokość, należą do wyjątkowych na terenie Galii. Analogiczne znaleziska znane są natomiast z terenu Niemiec i były związane z konstrukcjami w typie *Viereckschanzen*, interpretowanymi do niedawna jako rodzaj sanktuariów, a dopiero ostatnio jako osiedla mieszkalne.

Z tą fazą osadniczą mogą wiązać się także hipotetyczne pochówki na SW od głównej części osiedla, zadokumentowane w postaci trzech jam, zapewne grobowych: o podobnych, wydłużonych zarysach, zbliżonych wymiarach, jednakowo zorientowanych i rozmieszczonych w regularnych odstępach. Nie natrafiono w nich jednak na jakiegokolwiek szczątki kostne.

Ostatnią fazę osadnictwa przedstawiono w Rozdziale 7 (s. 201–228): *De 20 av. J.-C. à 15 ap. J.-C., la fin (phase 6)* – jednym z niewielu sygnowanych indywidualnie, bez udziału Redaktora. Tę końcową fazę, datowaną na podstawie ceramiki oraz jedynej znalezionej w tym rejonie monety (był to as Oktawiana Augusta, wybity pomiędzy 8 a 3 r. p.n.e.), charakteryzuje metodyczna robótka znacznych partii zabudowań i ogrodzeń oraz systematyczne odzyskiwanie części materiałów konstrukcyjnych, których resztkami wypełniano sukcesywnie dawne fosy. Zasypano też obie istniejące wcześniej studnie.

Zamieszkały był wówczas tylko jeden obiekt, znajdujący się w narożniku SE dawnego dziedzińca wschodniego, zaś jedyne pozostałości ogrodzeń stanowiły dwie przecinające ten dzie-

dziniec palisady: dłuższa, o kierunku N–S (jej przebieg nie uwzględnia wcześniejszych założeń istniejących w tej części osiedla) oraz prostopadły do niej, krótki odcinek o kierunku W–E.

Bardzo interesującym zjawiskiem jest powtarne, niewątpliwie rozmyślne, wykorzystanie wcześniejszych pozostałości o charakterze funeralnym (w postaci dwóch nasypów kurhanowych z epoki brązu), znajdujących się na SW od rezydencji, i przekształcenie tego miejsca w rodzaj „sanktuarium”. Posłużyło temu ogrodzenie terenu (w początkach omawianego okresu, około 10 r. p.n.e.); w związku z tymi pracami zmieniono też nieco kierunek biegnącej tamtędy drogi. Ogrodzenie, o zarysie łódkowatym, złożone z rowu i przylegającej doń palisady, miało dwa wejścia (jedno z nich nosi ślady kilkakrotnych modyfikacji). W obrębie tego założenia wydzielony został teren o przeznaczeniu rytualnym – ofiarnym, z niewielką konstrukcją słupową usytuowaną na skraju E jednego z dawnych nasypów; znaleziono tam liczne monety: stater celtycki z I w. p.n.e. (kwalifikowany jako „moneta bilonowa”) oraz monety rzymskie z okresu II–I w. p.n.e. – II w. n.e. (67 okazów), niektóre z uszkodzeniami, wskazującymi na ich wotywny charakter. W części SE ogrodzonego terenu natrafiono na ślady palenisk i pieców, a także na pozostałości dwóch budowli kamiennych i kamiennej konstrukcji interpretowanej jako relikt ołtarza. W obrębie drugiej budowli odkryto kilkanaście fragmentów glinianych figurek Wenus. Konstrukcje te są datowane na czasy późniejsze, po połowie I w. n.e., a zostały rozebrane pod koniec III w. n.e. Natomiast samo powstanie miejsca kultu („sanktuarium”) wokół wcześniejszych obiektów funeralnych wiąże Autorzy z czasami podboju Galii przez Cezara i wprowadzaniem nowej organizacji przestrzennej oraz zwyczajów religijnych z rozbudowanym kultem przodków. Chodziło tu, ich zdaniem, o upamiętnienie istniejącego wcześniej osiedla i podtrzymanie pamięci o nim.

Zabytkom ruchomym z centralnego zespołu osadniczego⁵ stanowiska w Paule poświęcono najobszerniejszy Rozdział 8: *Quelques considérations sur le mobilier* (s. 229–311), podzielony na podrozdziały odpowiadające kategoriom surowcowym znalezisk: amfory, przedmioty metalowe, pozostałości działalności metalurgicznej, przedmioty ze szkła, lignitu, gliny, kamienia, drewna oraz zwierzęce szczątki kostne. Pominięto tu znaleziska ceramiki naczyniowej, prezentowane przy omawianiu kolejnych faz osadniczych jako elementy datujące (podobnie jak monety); zwrócono jedynie uwagę na ich względną jednolitość, z przewagą ornamentyki odciskanej (stempelkowej) w odniesieniu do faz 1–4 i ornamentów malowanych – faz 4 i 5 funkcjonowania osiedla.

Każdy podrozdział otwiera informacja o zestawie znalezisk należących do danej kategorii, ich reprezentatywności oraz o zastosowanych metodach badań, zamyka zaś syntetyczna interpretacja przeanalizowanej grupy okazów, podkreślająca główne aspekty z nią związane – i są to bardzo interesujące części pracy. Większość znalezisk pochodzi z wypełnisk obiektów, zatem ze złoża wtórnego. Wszystkie zostały zarejestrowane ilościowo i wagowo; sporządzona baza danych jest połączona z systemem SIG.

Bardzo istotną grupę stanowią liczne fragmenty amfor rzymskich o łącznej wadze 476 kg, co odpowiada liczbie co najmniej 422 naczyń, i są to – zdaniem badaczy – ilości wyjątkowe w przypadku zachodnich rejonów Francji. Same okazy nie wyróżniają się typologicznie: przeważającą większość stanowiły amfory grecko-italskie, służące do transportu wina z wybrzeża Morza Tyrreńskiego, szlakiem handlowym prowadzącym przez doliny Aude i Garonny, a następnie wzdłuż wybrzeża atlantyckiego.

Zestaw analizowanych przedmiotów metalowych (446 okazów) podzielono na dziewięć kategorii funkcjonalnych, takich jak gwoździe, narzędzia kowalskie, narzędzia rolnicze, przedmioty domowego użytku (w tym fragmenty naczyń importowanych z Italii), przedmioty osobiste (m.in. fibula typu Cenisola, zestawy toaletowe, zawieszka), nieliczne fragmenty broni. Analiza tych przedmiotów, wskazująca na ich „podomowy” charakter, z tendencją do podkreślania sta-

⁵ Zabytki związane z pozostałymi zespołami były wzmiankowane przy omawianiu tych ostatnich, w odniesieniu do poszczególnych faz osadniczych.

tusu społecznego użytkowników, pozwoliła Autorom na sytuowanie osiedla w Paule „pomiędzy gospodarstwem rolniczym a *oppidum*” (s. 247).

Ze stanowiska pochodzi także ponad 100 kg metalowych odpadków produkcyjnych, w tym liczne żuźle, fragmenty form odlewniczych oraz tygielków z białej glinki – prawdopodobnie związanych z przenośnymi piecami do przetapiania brązów lub odlewania przedmiotów z metali szlachetnych, w tym złota (ślady metalurgii złota przypadają przede wszystkim na czasy fazy 4). Autorzy w interesujący sposób analizują szczegółowo techniki produkcji metalurgicznej i ich ewolucję w czasie, od początku funkcjonowania osiedla; wskazują też lokalizację warsztatów. Na uwagę zasługuje znalezisko złotej zawieszki lub kolczyka – jedynego przedmiotu z tego metalu, odkrytego w Paule (szczegółowe wyniki jego analiz zamieszczono w *Aneksie*). Ponieważ skład chemiczny surowca użytego do wykonania tego okazu (ze znaczną zawartością platyny) różni się wyraźnie od innych odkrytych na stanowisku pozostałości produkcyjnych związanych z metalurgią złota, Autorzy uznali, że przedmiot ten (lub surowiec do jego wykonania) stanowi import z Azji Mniejszej.

W podsumowaniu tego podrozdziału znalazły się też (chyba niezbyt szczęśliwie) rozważania dotyczące monet celtyckich, a właściwie – niemal całkowitego ich braku⁶, co wskazuje, zdaniem badaczy, na małą popularność ich użytkowania w życiu codziennym.

Krótkie omówienie przedmiotów szklanych wynika z bardzo małej liczby ich znalezisk. Są to: fragment bransolety ze szkła o barwie brunatnej i trzy okazy ze szkła bezbarwnego: dwa fragmenty płaskich płytek oraz okruch o charakterze pozostałości produkcyjnej. Dwa z nich, a także bransoleta, wykonane zostały ze szkła sodowego (z użyciem natronu), produkowanego przede wszystkim w Egipcie i w rejonie syro-palestyńskim, importowanego do Europy Zachodniej od III w. p.n.e.; Autorzy nie wykluczają jednak możliwości lokalnego wytwarzania drobnych przedmiotów szklanych.

Równie krótko omówiono unikatowy zestaw 19 przedmiotów wykonanych z lignitu (utworu pochodzenia organicznego, o ciemnej barwie). Zestaw ten jest, w opinii Autorów, najważniejszym i najbardziej licznym spośród znanych dotychczas z Bretanii z tego okresu. Znalazły się w nim przede wszystkim fragmenty bransolet, a także pojedynczy paciorek dwustożkowy i fragment naczynia z ornamentem plastycznym.

Liczne są narzędzia kamienne, przede wszystkim elementy żaren; niektóre z nich służyły zapewne do rozdrabniania substancji mineralnych i były związane z produkcją metalurgiczną, podobnie jak dwie neolityczne siekiery kamienne użytkowane jako osełki. Ponadto znaleziono około 100 płytek z łupku, o mniej więcej kolistym kształcie. Część z nich, z centralnie umieszczonym otworem, służyła prawdopodobnie jako ciężarki tkackie, na co wskazują ślady zużycia. Inne wykorzystywano jako podkładki do obróbki skór lub włókien roślinnych i gładziki do ceramiki. Ogółem zestaw narzędzi kamiennych wskazuje na związek z obróbką metali i zajęciami tkackimi. Kilkanaście niewielkich otoczków, o zbliżonym kształcie, wielkości i wadze, uznano za kamienne pociski do procy.

Na terenie osiedla znaleziono też fragmenty czterech figur (popiersi) kamiennych: trzy z nich w obrębie części „rezydencjonalnej”, czwarty – na obrzeżu części wschodniej. Wszystkie pochodzą z warstw datowanych na I w. p.n.e. Zostały wykonane z tego samego surowca – hornblendytu (minerału z grupy amfiboli) – i tą samą techniką. Pod względem stylistycznym są one bliskie kilku innym fragmentom rzeźb, znanych z terenu Galii, także z Bretanii, z II i I w. p.n.e. Badacze przypuszczają, że mogły to być popiersia ówczesnych właścicieli rezydencji w Paule.

Wśród przedmiotów drewnianych zwraca uwagę nietypowe wiadro, wykonane techniką dłubania, z osobno wmontowanym dnem – analogiczne do znaleziska z Glastonbury (Anglia).

---

⁶ Znalezisko jedynej monety celtyckiej – statera – zostało omówione w Rozdziale 7 publikacji, podobnie jak znaleziska pozostałych monet związanych z „sanktuarium” i uznanych za wotywne.

Interesujące są też drewniane elementy konstrukcyjne znalezione w studni (w liczbie 79 sztuk), m.in. drewniane kołki-ćwieki, różnych rozmiarów paliki i drążki z otworami, deski oraz belki – wszystkie wykonane z drewna dębowego. Prawdopodobnie były one częściami urządzenia mechanicznego (rodzaj kołowrotu?) bądź konstrukcji, stanowiącej jego osłonę.

Analiza zwierzęcych szczątków kostnych wykazała przewagę kości bydła (78% wszystkich), dalsze miejsce zajmują szczątki małych przeżuwaczy (19%), zaś świni – tylko 2,4%. Te proporcje odzwierciedlają, zdaniem Autorów, rzeczywiste preferencje w hodowli zwierząt (z analogiami z innych stanowisk z Bretanii i Normandii).

Krótki, ale bardzo interesujący Rozdział 9: *Quelques considérations sur l'architecture* (s. 313–330), zawiera syntetyczne omówienie poszczególnych rodzajów odkrytych struktur i konstrukcji: umocnień, budowli mieszkalnych i towarzyszących, obiektów służących do przechowywania produktów rolniczych i ich przetwórstwa, do zaopatrzenia w wodę pitną. Rozważania te poprzedzono opisem wykorzystywanych materiałów: surowców kamiennych (głównie piaskowca i łupku) oraz gliny. Jednak podstawowy budulec stanowiło drewno – zidentyfikowano 17 jego rodzajów, z wyraźną przewagą dębu.

Osiedle, początkowo otoczone ogrodzeniem gospodarstwo rolne, nabrało z czasem cech monumentalnych, m.in. dzięki zaznaczonej konstrukcyjnie wertykalizacji, stwarzającej wrażenie dominowania nad otoczeniem. Mimo obecności ogrodzeń od samego początku funkcjonowania osiedla, ich walory obronne w początkowych etapach wydają się dyskusyjne, z uwagi np. na obecność zbyt licznych wejść. Rozwój umocnień i ich znaczące ulepszenie widoczne są dopiero w fazie 3, kiedy centralna część osiedla zostaje otoczona podwójnym pierścieniem wałów i fos – rowów o regularnie trójkątnym (V-kształtnym) przekroju, o szerokości do około 7,5 m i głębokości do około 4,5 m. Wówczas także zredukowana została liczba wejść. Modyfikowane w kolejnych latach, umocnienia z fazy 5 przypominają te znane z (nielicznych w tym rejonie) *oppidów*.

Na podkreślenie zasługuje wielkość budowli mieszkalnej, znacznie przewyższająca najczęstszą spotykaną, a także niezmienna – mimo etapów rozbudowy i przebudowy – jej lokalizacja: w części W całego kompleksu, z fasadą główną po stronie E.

Samo osiedle ewoluowało od pojedynczej zagrody o nieregularnie kolistym planie do założenia czworobocznego, dwuczłonowego, z podziałem na część rezydencjonalną i gospodarczą. Zmiany dotyczyły też charakteru obiektów gospodarczych: początkowo były to głównie struktury zagłębione, później (od około 175 r. p.n.e.) – zabudowania naziemne. Autorzy wiążą te przemiany z przeobrażeniami w zakresie sposobów przechowywania żywności, a te z kolei – z ewolucją sposobu gospodarowania: ograniczeniem znaczenia produktów pochodzenia zwierzęcego na rzecz zwiększonej produkcji roślinnej.

W Rozdziale 10: *L'enceinte et le territoire* (s. 331–353), przedstawiono osiedle w Paule w potrójnym kontekście przestrzennym (lokalnym i regionalnym): w odniesieniu do terytorium najbliższego (o promieniu 10 km²), do rejonu Bretanii centralnej oraz do zachodniej części Półwyspu Armorykańskiego.

Dla pierwszego terytorium przeprowadzono analizę reliktyw osadnictwa od najstarszych (cmentarzyska kurhanowe z epoki brązu) po pozostałości z wczesnego średniowiecza; omówiono też sieć drożną na tym obszarze i zasoby surowcowe regionu: surowce kamienne oraz złotonosne osady aluwialne. Pozwoliło to na umieszczenie osiedla w Paule w kontekście jego najbliższego otoczenia: jego lokalizacji u zbiegu trzech ważnych szlaków komunikacyjnych (łączyących wybrzeże atlantyckie z rejonem kanału La Manche bądź prowadzących z centralnej części Galii w kierunku wybrzeży), a także w rejonie występowania osadów złotonosnych, których eksploatacja jest poświadczona dla dwóch ostatnich faz funkcjonowania osiedla.

Dla Bretanii centralnej przeprowadzono analizę form osadnictwa w dwóch przedziałach czasowych: VI–IV w. p.n.e. oraz III–I w. p.n.e. Wynika z niej, że w pierwszym okresie osiedle w Paule było jednym z wielu podobnych, znanych z tego rejonu, podczas gdy w czasach póź-

niejszych wyróżniało się wielkością umocnień, monumentalnym charakterem oraz nietypowym planem założenia.

W dalszej kolejności przeanalizowano różne formy osiedli obronnych w regionie, sytuując osiedle w Paule w ich kontekście i podkreślając jego znaczącą pozycję na każdym etapie rozwoju. Zwrócono też uwagę na wyjątkowość jego dziejów: stopniowe przekształcanie się gospodarstwa rodzinnego w ufortyfikowaną rezydencję, wzrastającą zamożność jej użytkowników i wzrost społecznego znaczenia tych ostatnich.

Rozdział 11: *L'aristocratie du second âge du Fer et ses résidences* (s. 355–378) zawiera omówienie kwestii społecznych dotyczących ówczesnej arystokracji w kontekście jej siedzib, opracowane na podstawie danych z badań wykopaliskowych oraz z nielicznie zachowanych źródeł pisanych, dotyczących wiejskich osiedli obronnych z terenów Galii celtyckiej i belgijskiej. Osiedla pogrupowano na podstawie takich kryteriów jak: powierzchnia ogrodzonego terenu, wymiary umocnień, monumentalny charakter budowli, obecność warsztatów rzemieślniczych i/lub obiektów służących do przechowywania zapasów, ich liczebność i wielkość, rozplanowanie całego założenia, obecność „znaczących” pochówków. Kryteria te pozwalają, zdaniem Autorów, na przeanalizowanie „bogactwa” mieszkańców tych osiedli. W przypadku materiałów ruchomych określano stopień ich różnorodności oraz występowanie wytworów o charakterze „wyjątkowym”, m.in. przedmiotów wykonanych z metali szlachetnych, broni, przedmiotów związanych z łowiectwem, przyborów toaletowych, rzeźb.

Wśród osiedli wiejskich, znanych z okresu od VI do IV w. p.n.e., tylko nieliczne (w tym osiedle w Paule) spełniają kryteria „siedziby arystokracji”, wyróżniając się wielkością domostwa i dużą liczbą obiektów gospodarczych, służących do przechowywania zapasów żywności. Natomiast dla okresu od III do I w. p.n.e. odnotowano obecność aż 49 „rezydencji” tego rodzaju. Podzielono je na trzy grupy: 1. założenia o powierzchni poniżej 1 ha, wyróżniające się obecnością broni; 2. o powierzchni 1,1–4,6 ha; 3. założenia o charakterze monumentalnym, na planie kwadratu (do nich zaliczono osiedle w Paule).

Autorzy zwracają tu uwagę na konieczność zmiany systemu klasyfikacji, opartego dotychczas na starożytnych źródłach pisanych, z podziałem na *aedificia*, *vici* i *oppida*. Proponują oni wprowadzenie kategorii „rezydencja arystokratyczna” i szeroko to uzasadniają, odwołując się do rezultatów objęcia badaniami nie tylko przestrzeni w obrębie umocnień, ale także ich otoczenia (jak miało to miejsce w przypadku osiedla w Paule). Uważają zarazem, że siedziby tego rodzaju mogły istnieć także w innych rejonach Europy: na terenie Niemiec, Anglii oraz Czech (jako przykład wskazują Mšecké Žehrovice) – wszędzie tam, skąd znane są *oppida* datowane na okres od III do I w. p.n.e.

Ostatni Rozdział 12: *Épilogue* (s. 379–395) stanowi podsumowanie wcześniejszych rozważań na temat dziejów osiedla w Paule, kolejnych faz jego użytkowania oraz kontekstu przestrzennego. Tę historię lokalną Autorzy umieścili w perspektywie bardziej ogólnej, dotyczącej kształtowania się systemu agrarnego: poszerzania terytoriów eksploatacji poszczególnych osad i powstawania wielkiej własności ziemskiej. Zjawiska te zbiegły się w czasie z ociepleniem się klimatu (VI–V w. p.n.e.), ale także z okresem rozwoju metalurgii żelaza i ewolucją technik uprawy roli. Z kolei okres III–II w. p.n.e. związany był, zdaniem badaczy, z wyraźną stabilizacją osadnictwa, wzrastającym zagęszczeniem sieci osadniczej i tendencją do rozwoju umocnień wokół osiedli mieszkalnych, co z kolei mogło wiązać się z systemem dziedziczenia terenów przez poszczególne rody. Wokół rodowych siedzib-rezydencji powstawały skupiska osadnicze, które przekształcały się następnie w większe aglomeracje, zajmujące obszar od kilku do ponad 100 hektarów. Ważnym elementem, choć nie uznanym za konieczny, była obecność fortyfikacji.

Recenzowany tom jest efektem ogromnej, wieloletniej pracy wielu badaczy – przede wszystkim Redaktora, i zarazem (jak można przypuszczać) Autora większości rozdziałów, ale także wszystkich jego współpracowników. Trzeba jednak przyznać, że osiągnięte rezultaty w pełni uzasadniają ten ogromny nakład prac.

Mamy tu do czynienia z dobrym przykładem publikacji źródłowej – monografii ważnego, ale i bardzo trudnego stanowiska, o złożonej historii; z pracą niejednokrotnie zaskakującą wnikliwością i precyzją obserwacji, świadczącą o rzetelności badawczej Autorów. Zarazem stanowi ona interesujący przykład poszukiwań w zakresie sposobów prezentowania wyników badań i możliwości ich wizualizacji.

Struktura pracy, mimo swego logicznego i konsekwentnie realizowanego uporządkowania, daje też efekt mozaiki: ze zmienną, „teleskopową” optyką, z poruszaniem się pomiędzy ogółem a szczegółem; podejście takie bardzo ożywia tok narracji i sprawia, że czytelnik może łatwo wybierać najbardziej interesujące go kwestie.

Teksty opracowań napisane są rzeczowo i zwięźle, a zarazem w żywy i interesujący sposób; są bogate w szczegóły, ale i zaopatrzone w krótkie, najczęściej bardzo interesujące uwagi syntetyczne bądź odnoszące się do kontekstu omawianego zjawiska. Jednolita struktura rozdziałów, ich podział oraz zastosowanie wyróżników graficznych śródtytułów znacząco ułatwiają korzystanie z publikacji.

Bardzo istotny jest materiał ilustracyjny – stanowi on, jak wspomniano poprzednio, integralną część wywodu. Na uwagę zasługuje przemyślany dobór i staranność przygotowania rycin, zastosowanie jednolitych oznaczeń kolorystycznych i ciekawych graficznie rozwiązań. Zamieszczone rekonstrukcje są niewątpliwie pomocne dla lepszego zrozumienia prezentowanych kwestii; również zgrupowanie rycin na końcu każdego rozdziału wydaje się dobrym posunięciem, ułatwiającym śledzenie toku narracji.

Dużą rolę odgrywają podpisy pod ryciny, często rozbudowane, stanowiące rodzaj krótkich komentarzy. Pewnym mankamentem jest natomiast zbyt mała wielkość zastosowanej w nich czcionki oraz jej szara (a przez to słabiej czytelna) barwa w angielskiej wersji podpisów.

Recenzowana praca jest zatem pozycją ważną, zarówno dla wszystkich zainteresowanych tym okresem archeologów, jak i dla „przeciętnego odbiorcy”, i zarazem bardzo interesującą, a korzystanie z niej stanowi niezaprzeczalną przyjemność – tak intelektualną, jak i estetyczną.

Hanna Kowalewska-Marszałek